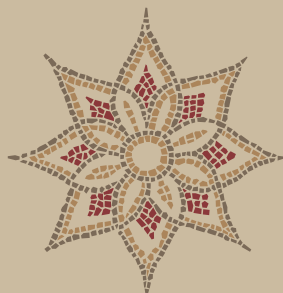

Ἱερά Μητρόπολις Καρυστίας καὶ Σκύρου

Δίκαιον Ὅφλημα

*Τιμητικὸς τόμος
ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι Ἀρχιερατείας
τοῦ Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου
κ.κ. Σεραφεῖμ*

ΑΘΗΝΑ 2018

Τιμητικὸς τόμος
ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι Ἀρχιερατείας
τοῦ Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου
κ.κ. Σεραφεῖμ

Δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἀναδημοσίευση ἢ ἀναπαραγωγή
ἀποσπασμάτων τοῦ ἔργου χωρὶς τὴ γραπτὴ ἄδεια τοῦ Ἐκδότη

Copyright © Ἱερὰ Μητρόπολις Καρυστίας καὶ Σκύρου

Δίκαιον Ὅφλημα
Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι
τοῦ Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου
κ.κ. Σεραφεῖμ

Τὸ ἀφιερωματικὸ ἐπίγραμμα συνέθεσε
ὁ φιλόλογος Χριστοφόρος Κοντονικολῆς

Ἐπιμέλεια: Ζαμπία Ἀγριμάκη
Ἱστορικὸς - δορ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας

Σελιδοποίηση, ἐκτύπωση:
ΛΥΧΝΙΑ Α.Ε.
Ἀνδραβίδας 7, 136 71, Χαμόμυλο Ἀχαρνῶν, Ἀττικὴ
Τηλ.: 210-34 10 436
Website: www.lyhnia.com

ISBN: 978-618-83933-0-1

Τὰ ἄρθρα τοῦ παρόντος τόμου ἀπηχοῦν τὶς ἀπόψεις τῶν συγγραφέων τους

*Χαῖρε Θεοῦ λειτουργὲ μακάριστε λαμπρὲ Κυνουρεῦ,
ἀνθρώπων ποιμὴν ἀρχιερεῦ Σεραφεῖμ*

Ὁργανωτική Ἐπιτροπή:

Ἀρχιμ. **Νικόδημος Πόγκας**, Πρωτοσύγκελλος Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρυστίας καὶ Σκύρου

Ἀρχιμ. **Νικόδημος Γιαννακόπουλος**, Ἱεροκῆρυξ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρυστίας καὶ Σκύρου

Ἀρχιμ. **Ἀμφιλόχιος Διακάκης**, Ἱεροκῆρυξ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρυστίας καὶ Σκύρου

Ἀρχιμ. **Νικόδημος Τσιμόγιαννης**, Ἱεροκῆρυξ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρυστίας καὶ Σκύρου

Πρωτοπρ. **Ἐλευθέριος Σταμπέλος**, Γενικός Ἀρχιερατικός Ἐπίτροπος Ἱερᾶς Μητροπόλεως Καρυστίας καὶ Σκύρου

Μοναχὴ **Συγκλητική**, Καθηγουμένη Ἱερᾶς Μονῆς Μεταμορφώσεως Σωτῆρος Κύμης

Ἐπιστημονική Ἐπιτροπή:

Νικόλαος Ἐμμ. Τζιράκης, Ὁμότιμος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ

Ἀνέστης Κεσελόπουλος, Ὁμότιμος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΑΠΘ

Γεώργιος Σπανός, Ὁμότιμος Καθηγητὴς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ

Γεώργιος Ν. Φίλιας, Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ

Εἰρήνη Π. Χριστινάκη, Ἀναπληρώτρια Καθηγήτρια τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ

Ἀθανάσιος Β. Γλάρος, Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ

Ἄγγελος Γ. Μαντᾶς, Δρ. Φιλολογίας, πρ. Καθηγητὴς τῆς ΑΕΣΑ καὶ Ἐπίτιμος Σχολικὸς Σύμβουλος Φιλολόγων

Ἰερά Μητρόπολις Καρυστίας καὶ Σκύρου

Δίκαιον Ὁφλημα

*Τιμητικὸς τόμος
ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι Ἀρχιερατείας
τοῦ Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου
κ.κ. Σεραφεῖμ*

ΑΘΗΝΑ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Συντομογραφίες	15
Προλογικὸ Σημείωμα	21
Τοῖς Ἐντευξομένοις	23

1. Χαιρετισμοὶ Πατριαρχῶν καὶ Προκαθημένων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν

Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄	29
Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Θεοδώρου Β΄	31
Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Θεοφίλου Γ΄	33
Πατριάρχου Μόσχας Κυρίλλου	35
Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Χρυσόστομου Β΄	37
Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Ἱερωνύμου Β΄	39
Ἀρχιεπισκόπου Πολωνίας Σάββα	41
Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου	43
Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Δημητρίου	45
Ἀρχιεπισκόπου Θυατείρων Γρηγορίου	47

2. Χαιρετισμοὶ Ἱεραρχῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος

Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Εὐσταθίου	51
Ἡλείας Γερμανοῦ	53
Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Ἀλεξάνδρου	55
Γλυφάδας, Ἑλληνικοῦ, Βούλας, Βουλιαγμένης καὶ Βάρης Παύλου	59
Νεαπόλεως καὶ Σταυρουπόλεως Βαρνάβα	61
Τριφυλλίας καὶ Ὀλυμπίας Χρυσόστομου	63
Θηβῶν καὶ Λεβαδείας Γεωργίου	65

3. Βιογραφία τοῦ Τιμωμένου Ἱεράρχου

Μητροπολίτου Φθιώτιδος Νικολάου <i>Βιογραφικὸ Σημείωμα τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου κ. Σεραφεῖμ</i>	69
---	----

4. Ἄρθρα

Μητροπολίτου Γουμένισσης, Ἀξιουπόλεως καὶ Πολυκάστρου Δημητρίου <i>Κρινόμενοι διὰ μέσου μιᾶς ὀριακῆς κρίσης</i>	77
† Μητροπολίτου Λαρίσης καὶ Τυρνάβου Ἰγνατίου <i>Ἡ Βενέτα τοῦ Ρόρη</i>	87
Μητροπολίτου Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανῆς καὶ Κονίτσης Ἀνδρέου <i>Ματιές στὸ Ἑλληνικὸ Ὀλοκαύτωμα (1941-1945)</i>	95
Μητροπολίτου Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου Παντελεήμονος <i>Ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Μητροπολίτου Ξάνθης Ἰωακείμ τοῦ Μαρτινιανοῦ. Βιογραφία τοῦ ἱερέως παπᾶ Πάνου Παπαδημητρίου, κτίτορος τῆς Μονῆς Φανερωμένης Κυζίκου</i> ...105	
Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου Ἱεροθέου <i>Ἡ ἀσκητικὴ καὶ θεολογικὴ ἔννοια τοῦ προσώπου κατὰ τὸν Γέροντα Σωφρόνιο</i>	113
Μητροπολίτου Σάμου καὶ Ἱκαρίας Εὐσεβίου <i>Ὁ Σάμιος Ἐπίσκοπος Τυρολόης Πορφύριος Ζαμπέτης (1701-1781) καὶ ἡ Πορφυριάδα Σχολὴ Καρλοβάσου</i>	125
Μητροπολίτου Καστορίας Σεραφεῖμ <i>Ὁ οἰκονόμος τῶν Θείων Μυστηρίων</i>	137
Μητροπολίτου Καισαριανῆς, Βύρωνος καὶ Ὑμηττοῦ Δανιήλ <i>Ἡ ποιμαντικὴ διακονία στὶς φυλακές</i>	153
Μητροπολίτου Πειραιῶς Σεραφεῖμ <i>Ἀποφάσεις συνόδων τῆς Ρωμαϊκῆς «Ἐκκλησίας» μετὰ τὸ Σχίσμα ἐναντίον τοῦ Παπικοῦ «πρωτείου Ἐξουσίας» καὶ ἡ ἀπόφασις τῆς Συνόδου «Φερράρας-Φλωρεντίας»</i>	161
Μητροπολίτου Σερρῶν καὶ Νιγρίτης Θεολόγου <i>Μήτηρ Θεοῦ, ἡ Πονολύτρεα. Τὸ ἱερόν παλλάδιον τῶν Σερρῶν</i>	175
Μητροπολίτου Σύρου Δωροθέου Β΄ <i>Ἐπιδράσεις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως στὴ θεολογικὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας</i>	195

Μητροπολίτου Χαλκίδος Χρυσοστόμου <i>Ἡ ἱερουργία τοῦ Λόγου σήμερα ἢ περὶ ἐκσυγχρονισμοῦ τοῦ κηρύγματος.....</i>	205
Μητροπολίτου Νέας Σμύρνης Συμεών <i>Ἐναλλακτικὰ σχήματα οἰκογένειας καὶ ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ οἰκογένεια.....</i>	215
Μητροπολίτου Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαποντίων Νήσων Νεκταρίου <i>Πρὸς μιὰ νέα Ποιμαντικὴ τῆς Ἀσκήσεως.....</i>	225
Μητροπολίτου Ἐδέσσης, Πέλλης καὶ Ἀλμωπίας Ἰωήλ <i>Παρακλητικὸς Κανὼν εἰς τὸν Ἅγιον Πορφύριον Ἐπίσκοπον Γάζης.....</i>	233
Μητροπολίτου Κυθήρων Σεραφεῖμ <i>Ὁ ἐγρηγορῶν Ἐπίσκοπος Καρυστίας κ. Σεραφεῖμ.....</i>	247
Μητροπολίτου Σισανίου καὶ Σιατίστης Παύλου <i>Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, κοινὴ εὐρωπαϊκὴ κληρονομιά, ὡς φάρος γιὰ πνευματικὸ ἀναπροσανατολισμό.....</i>	255
Μητροπολίτου Μεσσηνίας Χρυσοστόμου <i>“To be or not to be?”: Τὸ ἐρώτημα γιὰ τὸ τί εἶναι ζωὴ.....</i>	265
Μητροπολίτου Ἰλίου, Ἀχαρνῶν καὶ Πετροπόλεως Ἀθναγόρου <i>Δράσεις τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἰλίου, Ἀχαρνῶν καὶ Πετροπόλεως στὴν ποιμαντικὴ διακονία καὶ τὸν ἐθελοντισμὸ στὸν χῶρο τῆς Ὑγείας.....</i>	271
Μητροπολίτου Κηφισίας, Ἀμαρουσίου καὶ Ὁρωποῦ Κυρίλλου <i>Οἱ πολιτειολογικὲς, ἐκκλησιολογικὲς καὶ ἱστορικὲς προϋποθέσεις τῆς συζητήσεως σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Κράτους.....</i>	297
Μητροπολίτου Νέας Ἰωνίας καὶ Φιλαδελφείας Γαβριήλ <i>Εὐθανασία καὶ Αἰώνια Ζωὴ.....</i>	307
Μητροπολίτου Ἰωαννίνων Μαξίμου <i>Οἰκογένεια καὶ Κοινωνία. Κρίση στὴν οἰκογένεια καὶ τὴν κοινωνία.....</i>	317
Μητροπολίτου Ἐλασσῶνος Χαρίτωνος <i>Προσέγγιση στὴν εἰκόνα τῆς Ἁγίας Τριάδος (Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ).....</i>	333
Μητροπολίτου Νέας Κρήνης καὶ Καλαμαριάς Ἰουστίνου <i>Ζωὴ καὶ θάνατος στὴν Ὀρθόδοξη θεολογικὴ γνώση καὶ ἐμπειρία.....</i>	341

Μητροπολίτου Μάνης Χρυσοστόμου Γ΄ Ὁ Κύριος ὡς αἰώνιος Διδάσκαλος	353
Μητροπολίτου Πισιδίας Σωτηρίου Ὁ Καρυστίας Σεραφεῖμ. Πενήντα χρόνια στὰ ἴχνη τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέα.....	355
Ἐπισκόπου Δορυλαίου Νικάνδρου Ὁ ποιμὴν ὁ καλός. Πεντηκονταετῆς ἐπισκοπικὴ διακονία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου κ.κ. Σεραφεῖμ.....	359
Μητροπολίτου Ἀρκαλοχωρίου, Καστελλίου καὶ Βιάννου Ἀνδρέου Ὁ μακαριστὸς Γέρον Σωφρόνιος Σαχάρωφ. Ἕνας σύγχρονος Φιλοκαλικὸς Πατὴρ καὶ Θεολόγος.....	367
Ἐπισκόπου Χριστουπόλεως Μακαρίου Προσευχή: Ἴσταμαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.....	379
Ἀρχιμ. Ἐφραίμ, Καθηγουμένου Ἰ.Μ.Μ. Βατοπαιδίου Ἁγίου Ὁρους Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὡς Νηπτικὸς Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας	387
Ἀρχιμ. Ἀλεξίου, Καθηγουμένου Ἰ.Μ. Ξενοφῶντος Ἁγίου Ὁρους Σωτήριον Ἄγγελμα	397
Ἀρχιμ. Τύχωνος, Καθηγουμένου Ἰ.Μ. Σταυρονικήτα Ἁγίου Ὁρους Σχολιασμὸς ὀρισμένων ἀπόψεων ἀναφορικὰ μὲ τὶς σχέσεις Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ Βατικανοῦ σήμερα	407
Ἱερομον. Λουκά Γρηγοριάτου, Ἰ.Μ. Ὁσίου Γρηγορίου Ἁγίου Ὁρους Ἡ «κατ' ἐπίνοιαν (τῆ θεωρία μόνη) διαίρεσις» τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ.....	419
Εὐαγγέλου Θεοδώρου Χαιρετισμὸς γιὰ τὸν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Καρυστίας καὶ Σκύρου κ. Σεραφεῖμ.....	427
Πρωτοπρ. Βασιλείου Α. Γεωργόπουλου Ἡ πρώτη Εὐχαριστιακὴ ἔριδα στὰ χρόνια τῆς Μεταρρύθμισης. Ἡ σύγκρουση τοῦ Λουθήρου μὲ τὸν Ζβίγγλιο.....	433
Ἀθανασίου Β. Γλάρου Ἡ περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ.....	449

Σωτηρίου Δεσπότη	
Οί Πατέρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἡ τελικὴ κρίση	
τῆς ἀνθρωπότητας.....	463
Χρήστου Δεσύλλα	
Προσέγγιση στὶς κανονικότητες καὶ διαλειπτότητες	
τῆς τοκοληψίας	485
Konstantinos Th. Zarras	
<i>Jacob/Israel in the Prayer of Joseph as a collective, heavenly</i>	
<i>entity and its origins.....</i>	499
Θωμᾶ Ἄντ. Ἰωαννίδη	
Χριστιανισμὸς καὶ Παγκοσμοποίηση: Βιβλικὴ θεώρηση.....	511
Πρωτοπρ. Βασιλείου Ἰ. Καλλιακμάνη	
Ἡ εὐθύνη τοῦ κληρικοῦ γιὰ τὸ κατηχητικὸ ἔργο	
τῆς Ἐκκλησίας	533
Χρήστου Γ. Καραγιάννη	
Ἡ ἔννοια τοῦ θανάτου στὴν Παλαιὰ Διαθήκη	543
Ἄννας Καραμανίδου	
Συμβολὴ τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου	
στὴν ἐρμηνεία τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν	
τῆς Καινῆς Διαθήκης (Α΄ Πέτ. 3,8-22· 4,1-6).....	553
Ἀνέστη Κεσελόπουλου	
Ἱεραποστολικὴ καὶ ποιμαντικὴ ἀναγκαιότητα	
τοῦ κηρύγματος.....	569
Μαρίνας Κολοβοπούλου	
Σκέψεις σὲ ἓνα διάλογο (Ἰώβ 38,4).....	579
Μάριου Κουκουνάρα Λιάγκη	
Πίστη καὶ «Χριστιανικὴ παιδεία καὶ ἀγωγή» μὲ βάση	
τὶς Ἐπιστῆμες τῆς Ἀγωγῆς.....	589
Κωνσταντίνου Κωτσιόπουλου	
Κοινωνικὴ Οἰκονομία καὶ Χριστιανισμὸς.....	603
Ἄγγελου Γ. Μαντᾶ	
Τὸ ὕμνογραφικὸ ἔργο τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη	615
Μιχάλη Μαριόρα	
Ἡ παρουσία τῶν χριστιανῶν στὴν Ἀραβία	
κατὰ τὴν προϊσλαμικὴ ἐποχὴ: Τὰ χριστιανικὰ ἀραβικὰ	
μοναστήρια στὴ χερσόνησο καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ.....	629
Ἀθανασίου Μιχάλη	
Δραστηριότητες δημιουργικῆς γραφῆς	
στὴν Ἐκπαίδευση: Γλωσσοπαιδαγωγικὴ ὀπτική.....	647

Μάριου Μπέγζου	
<i>Ἡ Θεολογία τοῦ Λόγου ὡς Παιδεία Διαλόγου</i>	663
Χαραλάμπους Μ. Μπούσια	
<i>Στὴ Ρουμανία ἢ Ὁρθοδοξία ζεῖ!</i>	671
Ἀλεξάνδρας Παλάντζα	
<i>Ὁ πόκος τοῦ Γεδεών (Κρ. 6,36-40): Ἡ κατανόηση</i> <i>τοῦ θαυμαστοῦ σημείου ὡς προτύπωση τῆς Θεοτόκου</i>	683
Ἰωάννου Ἄντ. Παναγιωτόπουλου	
<i>Ἐτερότητα καὶ θρησκευτικὸς ριζοσπαστισμὸς:</i> <i>Τὸ παράδειγμα τοῦ ὀσιομάρτυρα Ἀναστασίου τοῦ Πέρση</i>	697
Πρωτοπρ. Κωνσταντίνου Ν. Παπαδόπουλου	
<i>Σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Καππαδοκίας</i> <i>καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀφρικῆς τὸν 3^ο αἰῶνα</i>	703
Σίμου Παπαδόπουλου	
<i>Τὸ φιλόνηρον στὸ ἔργο τοῦ Πλουτάρχου:</i> <i>Θεατροπαιδαγωγικὴ θεώρηση</i>	719
Ἀρχιμ. Γρηγορίου Δ. Παπαθωμᾶ	
<i>Ἐκκλησιολογία καὶ Ἀνθρώπινα Δικαιώματα</i>	737
Γεωργίου Ἰ. Σπανοῦ	
<i>Φῶτα Ὀλόφωτα στὸν ἀνθόκηπο</i> <i>τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη</i>	749
Νικολάου Ἐμμ. Τζιράκη	
<i>Ἡ Ὁρθόδοξη Θεολογία. Λεπτομερὴς ἀναφορὰ</i> <i>στὴν ἐργασία τοῦ Βασιλείου Π. Μουστάκη</i> <i>Τί εἶναι ἡ Ὁρθοδοξία;</i>	767
Γ.Ν. Φίλια	
<i>Παλαιότερες καὶ σύγχρονες θεολογικὲς ἀπόψεις σχετικά</i> <i>μὲ τὴν «ἀνανέωση» τῆς Λατρείας στὴν Ἑλλαδικὴ Ἐκκλησία</i> <i>(Πρὸς μία συνθετικὴ θεώρηση)</i>	783
Ἰωάννου Φύκαρη	
<i>Ἡ σημασία τῆς ὑποχρεωτικότητας τοῦ μαθήματος</i> <i>τῶν Θρησκευτικῶν στὰ ἀναλυτικὰ προγράμματα τῆς τυπικῆς</i> <i>ἐκπαίδευσης καὶ ὁ ρόλος τοῦ διδάσκοντος</i>	801
Εἰρήνης Π. Χριστινάκη	
<i>«Ποιήσωσι Πατριάρχην». Ἡ ἐκλογή τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου:</i> <i>Χρονικογραφικὰ στηρίγματα τοῦ πρωτογενοῦς</i> <i>δικαίου τῶν χειροτονιῶν</i>	821
5. Μητροπολίτου Καρυστίας καὶ Σκύρου Σεραφεῖμ	
<i>Ὀδοιπορικὸ</i>	839

Ἡ περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ

Ἀθανασίου Β. Γλάρου
Ἐπίκουρου Καθηγητῆ ΕΚΠΑ

Γόνος τῆς εὐάνδρου Κρήτης, ὁ ἅγιος Ἀνθιμος ὁ Ὁμολογητῆς¹ γεννήθηκε περὶ τὸ 1305 καὶ ἐκάρη μοναχὸς σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐτῶν. Οἱ σπουδὲς ποὺ ἔλαβε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου εἶχε μεταβεῖ ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας, ἀξιοποιήθηκαν στὸν ἀγῶνα ἀντιμετώπισεως τῆς ἀντιπαλαμικῆς θεολογίας τῶν Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνου². Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1339-1366 ὁ Ἀνθιμος διετέλεσε μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Εὐρίπου. Λόγω, ὅμως, τῆς ἔκρυθμης κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Κρήτη, ἐξαιτίας τῆς λατινοκρατίας, ὁ Πατριάρχης Φιλόθεος ὁ Κόκκινος (1353-1354, 1364-1376), ἀνταποκρινόμενος στὶς παρακλήσεις τῶν Κρητῶν, ἀπέστειλε τὸν Ἀνθιμο στὴ μεγαλόνησο γιὰ νὰ ἀναλάβει τὴ διαποίμανση τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ συμμετοχὴ του στὴν ἐπανάσταση τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν ἐτερόδοξων Βενετῶν τὸ 1367, ὅπως ἐπίσης ἡ σθεναρὴ στάση του ἔναντι τῶν λατινικῶν κακοδοξιῶν, ἔτι δὲ καὶ ἡ ἄρνησή του νὰ ἀναγνωρίσει τὴ δυτικὴ ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, ὅλα αὐτὰ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ φυλακισθεῖ γιὰ χρονικὸ διάστημα τριῶν ἐτῶν μὲ κάποιες σύντομες διακοπὲς τοῦ ἐγκλεισμοῦ του, ὅχι ὅμως ἀπαλλαγμένος καὶ ἀπὸ τὴ σκληρὴ ἐπιτήρηση. Ἡ κοίμησή του, ἐξαιτίας τῆς φυλακίσεως καὶ ἄλλων γενικότερων

1. Τὸν Ἀνθιμο ἐγκωμίασε ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Νεῖλος (1380-1389). Βλ. σχετικὰ: Νεῖλος Κωνσταντινουπόλεως, *Λόγος εἰς τὸν ἐν Ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Ἀνθιμον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν, τὸν ὁμολογητὴν*, ἐκδ. Κ. Δυοβουνιώτης, «Ὁ Ἀθηνῶν Ἀνθιμος καὶ πρόεδρος Κρήτης, ὁ Ὁμολογητῆς», *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 56-79. Γιὰ τα χειρόγραφα ἔργων καὶ κειμένων ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἀνθιμο, βλ. Γ. Παπάζογλου, «Χειρόγραφα ἔργων Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται σὲ αὐτόν», *Ἑλληνικά* 39 (1979) 182-189.

2. Τὸν βίο καὶ τὶς θεολογικὲς ἀντιλήψεις τῶν Βαρλαάμ καὶ Γρηγορίου Ἀκινδύνου, βλ. ἀντίστοιχα στὰ ἐξῆς: Α. Fyrigos, *Dalla controversia palamitica alla polemica esicastica (con un' edizione critica delle Epistole greche di Barlaam)*, Roma 2005· Ἀ. Ζαχαρίου, *Ἡ θεολογικὴ γνωσιολογία τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου. Προσέγγιση στὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἀπόπειρα πατερικῆς κατοχύρωσης τῶν θεολογικῶν του ἀντιλήψεων*, Ἀθήνα 2018.

κακουχιῶν πού ὑπέστη, τοποθετεῖται περὶ τὸ 1371. Εἶναι σημαντικό νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ ὅτι ἀπαγορεύτηκε ἡ ταφή τοῦ σκηνώματος τοῦ Ἀνθίμου ἀπὸ τοὺς Λατίνους. Ὡστόσο, λόγω τοῦ ἀγωνιστικοῦ φρονήματός του, τῶν συγγραφῶν του καὶ τοῦ μαρτυρικοῦ τέλους του, ὁ Ἀνθιμος καταχωρίστηκε στὸ Ἀγιολόγιο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μνήμη του τιμᾶται στίς 22 Νοεμβρίου καὶ ἔχει συμπεριληφθεῖ εἰδικότερα στὸ Εὐβοϊκὸ Ἀγιολόγιο, τιμώμενος μὲ τοὺς λοιποὺς Εὐβοεῖς ἁγίους τὴν τετάρτη Κυριακὴ ἀπὸ τοῦ Πάσχα (Κυριακὴ τοῦ Παραλύτου).³

Ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Ἀνθίμου ἔχουν ἐκδοθεῖ μέχρι σήμερα οἱ ἐξῆς: α) «Εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁴, β) «Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων»⁵, γ) ἓνα μικρὸ ποίημα τοῦ ὁποῖου ἡ ἀρχή: «Τίς οὐ λαλήσει, Χριστέ μου...»⁶, δ) «Λόγος ἕτερος, ὁπότεν ὁ μητροπολίτης Ἀνθιμος

3. Γενικὰ περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἀνθίμου βλ. Ν. Τωμαδάκης, «Ὁρθόδοξοι Ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας», *Ὁρθοδοξία* 27 (1952) 70-74· Τοῦ Ἰδίου, «Οἱ τίτλοι ἐπίσκοπος, ἀρχιεπίσκοπος καὶ πρόεδρος τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης», *Ἀπόστολος Τίτος* 11 (1962) 205-209· Τοῦ Ἰδίου, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη τὸ 1400. Μελέτη φιλολογικὴ καὶ ἱστορικὴ*, Ἀθήνα: Βαγιονάκης 1947, σ. 84-87· Τοῦ Ἰδίου, «Ἀνθιμος. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης», *ΘΗΕ* 2 (1963) 771· Κ. Δυοβουνιώτης, «Ὁ Ἀθηνῶν Ἀνθιμος καὶ πρόεδρος Κρήτης ὁ Ὁμολογητής», *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 47-53· Κωνσταντίνος Κωστάκης, «Ἀνθιμος ὁ Ὁμολογητής. Ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης, μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Ευρίπου, γνωστός καὶ ὡς “πρόεδρος Κρήτης” (†1371)», *ΜΟΧΕ* 2 (2010) 467-468· Μακάριος Γρινιεζάκης (νῦν ἐπίσκοπος Χριστουπόλεως), «Ἀνθιμος ὁ Ὁμολογητής. Πρόεδρος Κρήτης», *ΜΟΧΕ* 2 (2010) 468· Βασίλειος Ἀτέσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ’ ἀρχῆς μέχρι σήμερα*, Ἀθήνα 1975, σ. 10-11· V. Laurent, “Le Synodicon de Sybrita”, *Échos d’Orient* 32 (1933) 404-411· Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα: Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, χ.χ., σ. 43· Χρυσόστομος Θέμελης, «Εὐβοϊκὴ Ἀγιολογία», *Θεολογία* 43 (1982) 346-416, ἐδῶ: 376-379.

4. Κ. Δυοβουνιώτης (ἐκδ.), «Λόγος εἰς τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ τοῦ ἐν Ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνθίμου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν τοῦ Ὁμολογητοῦ», *ΕΕΒΣ* 7 (1930) 40-45. Βλ. καὶ Γ. Παπάζογλου, «Ἀνθίμου Προέδρου Κρήτης τοῦ Ὁμολογητοῦ “Λόγος Εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ”» (κῶδ. olim Κολυβά ἀρ. 165), *ΑΠΟ-ΦΩΝΗΣ* 3 (2009/2012), 71-100.

5. Κ. Δυοβουνιώτης (ἐκδ.), «Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων», *ΕΕΒΣ* 8 (1931) 33-41.

6. Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης (ἐκδ.), «Τίς οὐ λαλήσει, Χριστέ μου...», *ΕΕΒΣ* 14 (1938) 13-14. Ἡ ἐκδοση αὐτὴ περιέχεται στὸ ἄρθρο τοῦ Σωφρονίου «Ἰωάννης Κουκουζέλης, ὁ Μαῖστωρ, καὶ ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς αὐτοῦ», *ΕΕΒΣ* 14 (1938) 3-86. Στὸ ἄρθρο αὐτὸ ὁ Εὐστρατιάδης προσπαθεῖ ἀνεπιτυχῶς νὰ συνδέσει τὸν Ἀνθιμο μὲ τὸν περιώνυμο μουσικοδιδάσκαλο Ἰωάννη Κουκουζέλη [Γ. Παπάζογλου (ἐκδ.), «Ἄγνωστη ὁμιλία Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα», *Κληρονομία* 8 (1976) 83-99, ἐδῶ: 86].

τῆς φρουρᾶς ἐξῆλθεν»⁷ καὶ ε) «Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος»⁸.

Στὸ παρὸν ἄρθρο θὰ ἀναφερθοῦμε στὴν περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία⁹ τοῦ Ἀνθίμου, ἡ ὁποία παρουσιάζει, κατὰ τὴν κρίση μας, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Εἰδικότερα:

Ὁ Ἀνθιμος ἀποδέχεται ἐκ προοιμίου τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρός, τὴν ὁποία (ἐκπόρευση) διακρίνει ἀπὸ τὴν αἰτιατὴ καὶ ἐν χρόνῳ πέμψη Του. Ἐπεταί, ὅπως πολὺ χαρακτηριστικὰ ὁ ἴδιος δηλώνει, τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ ἐπαναλαμβάνει ὅτι ὁ Πατὴρ ἀποτελεῖ τὴν πηγὴ καὶ τὸν μόνον αἴτιο τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος¹⁰. Προτάσσοντας, λοιπόν, τὴν ὀρθὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀναφέρεται στὸ μεθοδολογικὸ σφάλμα τῆς λατινικῆς ἐρμηνευτικῆς¹¹,

7. Κ. Δυοβουνιώτης (ἐκδ.), «Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων», *ΕΕΒΣ* 9 (1932) 53-55.

8. Γ. Παπάζογλου (ἐκδ.), «Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος», *Κληρονομία* 8 (1976) 88-98.

9. Γιὰ τὴν ἐν γένει διδασκαλία περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή, βλ. ἐνδεικτικὰ: Ρ. Eudokimof, *Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα στὴν Ὁρθόδοξη Παράδοση*, μτφ. Σ. Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 1973· Μ. Orphanos, *The procession of the Holy Spirit according to certain Greek Fathers*, Athens 1979· Θεόδωρος Ζήσης (πρωτ.), «Ἡ σημασία τῆς Ὁρθόδοξου Πνευματολογίας», *Χαριστεῖον Σεραφεῖμ Τίκα, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 501-513· Γ. Θεοδωροῦδης, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ II^{οῦ} αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη: Κυρομᾶνος 1990· *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συνεδρίου μὲ θέμα Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα* (11-14 Νοεμβρίου 1991), Θεσσαλονίκη: Ἱερὰ Μητρόπολις Θεσσαλονίκης 1992· Γ. Μαρτζέλος, «Οἱ ἀπαρχές καὶ οἱ προϋποθέσεις τοῦ Filioque στὴ δυτικὴ θεολογικὴ παράδοση», *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικός προβληματισμός*, Α', Θεσσαλονίκη 1993, σ. 101-131· Ν. Ματσούκας, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Β'· Ἐκθεση τῆς ὀρθόδοξης πίστεως σέ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ δυτικὴ χριστιανοσύνη*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρᾶς 1999, σ. 142-144· George D. Dragas, "The Eighth Ecumenical Council: Constantinople IV (879/880) and the condemnation of the Filioque addition and doctrine", *The Greek Orthodox Theological Review* 44 (1999) 357-369· Ν. Ξεζάκης, *Ὁρθόδοξος Δογματικὴ*, τ. Β', Ἀθήνα 2006, σ. 185-188· V. Lossky, *Ἡ μυστικὴ Θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, μτφ. Σ. Πλευράκη, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 181-201.

10. Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, σ. 96²⁷⁻³⁰, 97²¹⁻²².

11. Περὶ τῆς λατινικῆς διδασκαλίας γιὰ τὸ θέμα τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὴ σύγχρονη βιβλιογραφία, βλ. ἐνδεικτικὰ: E. Sicienski, *The Filioque. History of a Doctrinal Controversy*, Oxford: Oxford University Press 2010. M.-A. Chevallier, "L'évangile de Jean et le 'Filioque'", *Revue des Sciences Religieuses*

ἡ ὁποία βασίζεται μὲν σὲ Ἀγιογραφικὰ τεκμήρια, χωρὶς ὅμως νὰ τὰ ἐντάσσει σὲ ὀρθὸ θεολογικὸ πλαίσιο, εἴτε αὐτὰ ἀφοροῦν τὴν αἰδία ὑπαρξὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἴτε τὴν ἐν χρόνῳ πέμψη του στὸν κόσμ¹².

Στὴν παροῦσα συνάρτηση ὁ Ἄνθιμος συνδέει τὸ «διττὸν» τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ μὲ τὸ «διττὸν» τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος, τῆς ἐκπορεύσεως, δηλαδή, τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Θεοῦ Πατρὸς καὶ τῆς πέμψεώς του στὸν κόσμ¹³. Ὁ Ἄνθιμος ἀξιοποιεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ λατινικὴ ἐρμηνευτικὴ ἔχει κατανοήσει τὸ δόγμα τῆς Ἐνανθρωπήσεως καὶ ἀποδέχεται τὴ διττότητα τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου, ἔχοντας κάνει τὴ διάκριση τοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς τῶν σχετικῶν Ἀγιογραφικῶν χωρίων, ὅπως π.χ. τῶν Ἰω. 16,27 καὶ 16,28¹⁴. Τὸ πρῶτο χωρίο, κατὰ τὸν Ἄνθιμο, ἀναφέρεται στὴ Θεολογία, στὴν «ἐκ Πατρὸς» αἰδία γέννηση, καὶ τὸ δεύτερο στὴν Οἰκονομία, στὴν «εἰς τὸν κόσμον» γέννηση, δηλαδή, στὸ μυστήριον τῆς Ἐνανθρωπήσεως. Ἐκεῖνο ποῦ ἐπιδιώκει ὁ Ἄνθιμος νὰ καταδείξει εἶναι ὅτι, ἐφόσον ἡ λατινικὴ ἐρμηνευτικὴ ἔχει προβεῖ στὴ διάκριση τῶν δύο πλαισίων ἀναφορᾶς τῶν Ἀγιογραφικῶν χωρίων ποῦ ἀφοροῦν τὴ γέννηση τοῦ

57 (1983) 93-111· J.-P. Batut, “Le Filioque, pomme de discorde entre l’Orient et l’Occident?”, *Revue des Études Slaves* 68 (1996) 385-398· A. Alexakis, “The Greek Patristic Testimonia Presented at the Council of Florence (1439) in Support of the Filioque Reconsidered”, *Revue des Études Byzantines* 58 (2000) 149-165· M.-A. Vannier, “L’apport de la Clarification sur le Filioque”, *Revue des Sciences Religieuses* 75 (2001) 97-112· Δ. Τσελεγγίδης, *Δυτικὴ Θεολογία καὶ Πνευματικότητα*, Θεσσαλονίκη, χ.χ., σ. 21-28· D. Guretzki, *Karl Barth on Filioque*, Surrey 2009· S.C. Smith, “The insertion of the Filioque into the Nicene Creed and a Letter of Isidore of Seville”, *Journal of Early Christian Studies* 22 (2014) 261-286· C. Shabel, “Pope, Council, and the Filioque in Western Theology, 1274-1439”, *Medieval Encounters* 21 (2015) 190-213.

12. Κ. Σκουτέρης, «Ἡ διάκριση μεταξὺ “καθ’ ὑπαρξιν” καὶ “κατ’ ἐνέργειαν” ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρόν [Πρακτικὰ Διεθνῶν Ἐπιστημονικῶν Συνεδρίων Ἀθηνῶν (13-15 Νοεμβρίου 1998) καὶ Λεμεσοῦ (5-7 Νοεμβρίου 1999)], Ἅγιον Ὄρος: Ἱερά Μεγίστη Μονὴ Βατοπεδίου 2000, σ. 673-684.

13. Βλ. ἐνδεικτικὰ: Ν. Ματσούκας, «Ἡ Οἰκονομία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Μιὰ ὀρθόδοξη θεώρηση», στὸν συλλογικὸ τόμο Γ. Λαιμόπουλος (ἐπιμ.), *Ἐλθέ, Πνεῦμα ἅγιον, Ἀνακαίνισον πᾶσαν τὴν κτίσιν*, Κατερίνη: Τέρτιος 1989, σ. 77-89 καὶ “The Economy of the Holy Spirit. The Standpoint of Orthodox Theology”, *The Ecumenical Review* 41 (1989) 398-405.

14. Ἰω. 16,27-28: «αὐτὸς γὰρ ὁ πατὴρ φιλεῖ ὑμᾶς, ὅτι ὑμεῖς ἐμὲ πεφιλήκατε, καὶ πεπιστεύκατε ὅτι ἐγὼ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐξῆλθον. Ἐξῆλθον παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον· πάλιν ἀφίημι τὸν κόσμον καὶ πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα».

δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Υἱοῦ, γίνεται μεθοδολογικῶς ἀνακόλουθη, ἂν ἐπιμένει νὰ ἀγνοεῖ τὴ διττότητα τοῦ πλαισίου ἀναφορᾶς, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα¹⁵. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πραγματεύεται τὴ χριστολογικὴ διδασκαλία κατὰ τρόπο ἀναλυτικὸ, παρ' ὅλο ποῦ δὲν εἶναι τὸ θέμα τὸ ὁποῖο χωρίζει τοὺς Λατίνους καὶ τοὺς θεολόγους τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἐκ (μόνου) τοῦ Πατρὸς γέννηση τοῦ Υἱοῦ, ὡς Θεοῦ-Λόγου, εἶναι ἀναίτια (ὑπὲρ αἰτίαν καὶ λόγον) καὶ ὑπέρχρονος. Ἡ κατὰ σάρκα γέννηση (ἐκ Πνεύματος Ἁγίου καὶ Μαρίας τῆς Παρθένου) ἔγινε γιὰ συγκεκριμένη αἰτία, δηλαδὴ γιὰ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Ἀνθιμος χρησιμοποιοεῖ πρῶτο πληθυντικὸ πρόσωπο, δηλώνοντας ὅτι «ὁμολογοῦμεν» δύο γεννήσεις, ἐνῶ ὁ Υἱὸς εἶναι ἓνας (χωρὶς νὰ λέμε ἄλλος ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ ἄλλος ἐκ τῆς Παρθένου). Ἐπομένως, ἡ χρῆση τοῦ πρώτου πληθυντικοῦ προσώπου προσδιορίζει τὴν ἐνότητα τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν ὁποία ἀποδέχονται τόσο οἱ Ὁρθόδοξοι, ὅσο καὶ οἱ Λατίνοι. Κατὰ τὴ γνώμη μας, ἡ διατύπωση ἐνὸς τέτοιου ἐπιχειρήματος μᾶς ὁδηγεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια, στὴν ἀνάδειξη ἐκείνης τῆς ἄποψης, ἡ ὁποία ἐκφεύγει καὶ ἄρα ἀποκλίνει ἀπὸ τὸ «ὄλον» τοῦ μυστηρίου.

Ἔχοντας μὲ τὴν ἀνωτέρω ἐπισήμανση προετοιμάσει τὸ ἔδαφος τῆς κύριας ἐπιχειρηματολογίας του, ὁ Ἀνθιμος προβαίνει στὴν ἀνάλυση τῶν πνευματολογικῶν Ἀγιογραφικῶν χωρίων, στηριζόμενος σὲ ἰσχυρὸ θεολογικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς. Ἡ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευση, προὔπαρξη καὶ πρόοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι ὑπέρχρονη, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων (δηλαδὴ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀεί: «ἦτις [ἐκπόρευση] καὶ ἄπειρός ἐστιν ὡς αἰώνιος»¹⁶). Ἡ ἐκ τοῦ Πατρὸς πρόοδος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι πρόοδος ἀναίτια καὶ ὑπὲρ λόγον: «οὐχ ἔνεκά του, ἐπεὶ ὑπὲρ λόγον, καὶ οὐ πρὸς τι τῶν ὄντων»¹⁷. Ὀνομάζεται

15. Ἔχοντας ὑπ' ὄψιν του ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν Ρωμαίων στὴν περὶ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία στηρίζεται στὴ λογικὴ μέθοδο ἀνάλυσης τῶν σχετικῶν Ἀγιογραφικῶν χωρίων, ὁ Ἀνθιμος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ πίστη στὸν τρόπο ὑπαρξης τοῦ Πνεύματος δὲν ἀποτελεῖ προῖον νοητικῆς ἐπεξεργασίας, ἀλλὰ ὑπερφυῆ ἀποκάλυψη ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Κατὰ τὸν Ἀνθιμο, ἐφόσον ὁ Υἱὸς, ὁ ὁποῖος εἶναι σύμφυτος μὲ τὸν Πατέρα, δίδαξε τὴν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος ὡς ἀφορῶσαν μόνον τὴ σχέση Πατρὸς καὶ Πνεύματος, ἀποτελεῖ προπέτεια νὰ ἰσχυρίζεται κανεὶς τὸ ἀντίθετο. Βλ. *Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*, σ. 94¹²⁻²¹: «... τίς οὕτως αὐθάδης ὥστε παρ' ἑαυτοῦ γινώσκων... ἐκ τίνος εἶναι (= τὸ Ἅγιον Πνεῦμα), εἰ μὴ ρητῶς αὐτὸς ὁ συμφυῆς ἐκείνω τοῦτο ἡμῖν εἶπε καὶ παρέδωκε;... Οὐκ ἀνεχόμεθα συλλογισμοῖς πιστεύειν ἀλλὰ Θεῶ...».

16. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων*, σ. 36¹⁸.

17. *Ὁ.π.*, σ. 36¹⁹⁻²⁰.

καὶ ὑπαρκτικὴ πρόοδος καὶ ἀποτελεῖ ὑποστατικὸ ἰδίωμα (γνώρισμα) τοῦ Πνεύματος: «ἰδία μόνου τοῦ πνεύματος ὅτι καὶ μόνον ἐστὶν ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς ἐκπορευτόν»¹⁸.

Ἀντιθέτως, τὸ οἰκονομικὸ πλαίσιο ἀναφορᾶς τῶν χωρίων Ἰλ. 3,1-2¹⁹ καὶ Ἰω. 16,7 εἰσάγει κατὰ τὸν Ἄνθιμο τὴν ἔννοια τῆς ἐν χρόνῳ μεταδόσεως καὶ ἀποστολῆς. Ἡ Θεία σκοπιμότητα τῆς εἰς τὸν κόσμον μεταδόσεως καὶ ἀποστολῆς τοῦ Πνεύματος εἶναι ἀναγγελτικὴ αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀλήθειας. Τὸ Πνεῦμα δηλαδὴ μαρτυρεῖ ὑπὲρ τῆς ἀλήθειας, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν ἐγκόσμια ὑπόμνηση τῆς δόξας τοῦ Χριστοῦ. Ἐνῶ ὑπάρχουν δύο πρόοδοι τοῦ Πνεύματος, ἐκείνη τῆς ἐκπορεύσεως ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀχρόνως καὶ αὐτὴ τῆς πέμψεως (ὡς δωρεᾶς) ἐν χρόνῳ, τὸ Πνεῦμα εἶναι ἓνα. Ἡ μία πρόοδος ἀφορᾶ τὴ φύση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δηλώνει δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς του σὲ σχέση μὲ τὴν πηγὴ, τὸν Θεὸ Πατέρα. Ἡ ἑτέρα πρόοδος ἀναφέρεται στὴν οἰκονομία καὶ γίνεται ἐκ Θείας προαιρέσεως: «τὴν μὲν ἐκ φύσεως εἶναι, τὴν προαιώνιον, τὴν δ' ἐν ἐσχάταις ἡμέραις ἐκ προαιρέσεως»²⁰. Ἡ μετάδοσις δὲν ἀφορᾶ μόνον τὸν Πατέρα (δὲν γίνεται μόνον ἐκ τοῦ Πατρὸς): ἀφορᾶ καὶ τὸν Υἱὸ καὶ τὸ ἴδιο τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἡ εὐαγγελικὴ ὑπόσχεσις τοῦ Χριστοῦ περὶ πέμψεως τοῦ Πνεύματος (Ἰω. 15,26), δὲν ἀναιρεῖ τὸ κύριο καὶ «αὐτοδέσποτο» τῆς φύσεώς Του, τὴν ἐκπόρευση ἐκ μόνου τοῦ Θεοῦ-Πατρὸς. Ὁ Παράκλητος δὲν πέμπεται ὡς δούλος. Ἡ λέξις Παράκλητος δείχνει τὸ ὁμοούσιον καὶ ἰσότιμον Ἁγίου Πνεύματος καὶ Υἱοῦ-Λόγου τοῦ Θεοῦ καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ διακριτὴ ὑπαρξὴ-ὑπόστασις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Τὸ χωρίον π.χ. τοῦ Ἰωήλ²¹ δηλώνει σαφῶς τὴ διακριτὴ ὑπόστασις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀλλὰ καὶ τὴν ἐξουσία του: τὸ χωρίον ἀναφέρεται σὲ τὶς ἐσχάτες ἡμέρας. Ἡ χρῆσις τοῦ ἐμπρόθετου προσδιορισμοῦ «ἀπὸ τοῦ Πνεύματος» δὲν ἀφορᾶ τὴν ἐκ

18. Ὁ.π., σ. 36²¹⁻²². Στὸν Λόγον περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα, ὁ Ἄνθιμος, ἀναφερόμενος στὴν Ἀγιογραφικῶς ἀνέριστη ἀπαίτησις τοῦ Ρώμης, ἐρωτᾷ κατὰ ρητορικὸν τρόπον: «Πῶς κατὰ Πέτρον θέλει τιμᾶσθαι ὁ μὴ ὑποκείμενος τῷ διδασκάλῳ τοῦ Πέτρου;... Ποῦ, ποτέ, Χριστὸς ὁ Κύριος τὸ πνεῦμα ἐξ αὐτοῦ ἐκπορεύεσθαι ἔφη;» (Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, σ. 94²⁻⁷).

19. Ἰλ. 3,1-2: «Καὶ ἔσται μετὰ ταῦτα καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα, καὶ προφητεύσουσιν οἱ υἱοὶ ὑμῶν καὶ αἱ θυγατέρες ὑμῶν, καὶ οἱ πρεσβύτεροι ὑμῶν ἐνύπνια ἐνυπνιασθήσονται, καὶ οἱ νεανίσκοι ὑμῶν ὀράσεις ὄψονται· καὶ ἐπὶ τοὺς δούλους μου καὶ ἐπὶ τὰς δούλας μου ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου».

20. Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων, σ. 36³¹⁻³². Πβ. Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, σ. 98⁶⁻⁹.

21. Βλ. ὁ.π., ὑπόσημ. 19.

τοῦ Πατρὸς ὑπαρκτικὴ πρόοδος τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ τὴν ἐν χρόνῳ πέμψη του καὶ δωρεὰ «οὐκ ἀπὸ μόνου τοῦ πατρὸς, ἀλλὰ δὴ καὶ ἀπὸ τοῦ υἱοῦ καὶ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ ἁγίου πνεύματος»²². Αὐτὴ ἢ καὶ ἐκ τοῦ Πνεύματος δωρεά, τὴν ὁποίαν ὁ Ἡσαΐας ὀνομάζει «ἐπτὰ πνεύματα» (Ἡσ. 11,2), ἐκχέεται ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς Πεντηκοστῆς.²³

Τὸ Πνεῦμα ἔρχεται μὲν ὡς αὐτοδέσποτο, ὅμως πέμπεται διὰ τοῦ Υἱοῦ. Ἡ πέμψη δὲν εἶναι ἴδιον τοῦ Πνεύματος (ὅπως εἶναι ὁ τρόπος ὑπαρξῆς Του, δηλαδὴ ἢ ἐκ Πατρὸς ἐκπόρευση). Τὸ ἐλθεῖν εἶναι κοινὸ καὶ τῶν τριῶν προσώπων: ἔρχεται πεμπόμενο τόσο τὸ Πνεῦμα, ὅσο καὶ ὁ Υἱὸς («Κύριος ἀπέσταλκέ με...», Ἡσ. 61,1). Ταυτόχρονα, ὅμως, ἔρχεται καὶ ὁ Πατὴρ (Ἰω. 14,23): «καὶ ὁ υἱὸς ἀπεστάλη, λέγει δὲ καὶ τὸν πατέρα ἐλεύσεσθαι μετ' αὐτοῦ καὶ μονὴν ποιήσῃν παρὰ τοῖς τηροῦσι τὰς αὐτοῦ ἐντολάς»²⁴. Ἄρα τὸ πέμπεσθαι ἐπουδενὶ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ ἐκπορεύεσθαι, ἀφοῦ σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση θὰ ἐκπορεύονταν καὶ τὰ ἄλλα δύο πρόσωπα.

Οἱ Πατέρες ἀποσαφήνισαν τὶς δύο προόδους τοῦ Πνεύματος μὲ τὴ βοήθεια τῶν λεπτῶν ἐννοιολογικῶν διαφορῶν ποὺ προσφέρει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα.²⁵ Ὁ Υἱὸς εἶπε ὅτι θὰ στείλει τὸ Πνεῦμα (σὲ μελλοντικὸ χρόνο, καὶ συνεπῶς δὲν δηλώνει μιὰ αἰδία κατάσταση), ἀλλὰ

22. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων*, σ. 36²⁶⁻²⁷.

23. Ὁ.π., σ. 34³⁴⁻³⁸: «αὕτη γὰρ ἢ ἀπὸ τοῦ πνεύματος χεομένη καὶ πνεύματα πληθυντικῶς ἐν πολλοῖς ὀνομαζομένη ὡς τοῦ Ἡσαΐου (sic) ἐπαναπαύσεται ἐπ' αὐτὸν ἐπτὰ πνεύματα, ὃ δὴ καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος θεολογῶν ἐν τῷ εἰς τὴν Πεντηκοστὴν αὐτοῦ λόγῳ οὕτως ἐρμηνεύων φησὶν τὰς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος πνεύματα φιλεῖσθαι τῷ Ἡσαΐᾳ (sic) καλεῖν». Βλ. καὶ Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος ΜΑ' Εἰς τὴν Πεντηκοστὴν*, 3, SC 358, σ. 318²⁻⁴ (PG 36,432C): «τὰς γὰρ ἐνεργείας, οἶμαι τοῦ Πνεύματος Πνεύματα φίλον τῷ Ἡσαΐᾳ καλεῖν». Βλ. καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Πρὸς Ἀκίνδυνον Γ'*, 15, Συγγράμματα, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1988, σ. 306¹⁸⁻³⁰⁷¹⁷.

24. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων*, σ. 36²⁸⁻³⁰.

25. Γιὰ τὶς προϋποθέσεις κατανόησης τῆς θεολογικῆς ὀρολογίας βλ. ἐνδεικτικᾶ: Σ. Παπαδόπουλος, *Θεολογία καὶ Γλῶσσα. Ἐμπειρικὴ θεολογία - Συμβατικὴ γλῶσσα*, Κατερίνη 1988· Ν. Ματσούκας, *Δογματικὴ καὶ Συμβολικὴ Θεολογία Α' Εἰσαγωγή στὴ θεολογικὴ γνωσιολογία*, Θεσσαλονίκη: Πουρναρᾶς 1996· Φ. Σχοινᾶς, «Ἡ σημασία τῶν προθέσεων τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας στὴν θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», *Γλῶσσα καὶ Λατρεία - νοησιαρχία ἢ μέθεξις*· Ἀθήνα: Ἱ. Ν. Ἀγ. Παρασκευῆς Ἀττικῆς 2010, σ. 65-79. Γενικὰ γιὰ τὴ γλῶσσα τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, βλ. Κ. Μπόνης, «Ἡ γλῶσσα τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων», *Θεολογία* 41 (1970), 185-201· Ν.Ἐ. Τζιράκης, «Ἐρμηνεία Πατέρων - Πατερικὴ Θεολογία», *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συμποσίου. 180 χρόνια Θεολογικῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα: Ἐθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν 2018, σ. 277-290, ἐδῶ: 282-285.

ἐπίσης δήλωσε ὅτι καὶ ὁ Πατὴρ θὰ πέμψει τὸ Πνεῦμα. Τὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως δηλώνει τὴν ἀίδια ὑπαρξὴ τοῦ Πνεύματος μὲ τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς²⁶. Τὴ φράση αὐτὴ ὁμολόγησαν καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐθεολόγησαν οἱ θεοφόροι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς, μόνο τὸ Πνεῦμα, ὄχι ὁ Υἱός, προέρχεται ἐκπορευτῶς ἐκ τοῦ Πατρὸς. Ἀντιθέτως, ὡς πρὸς τὴν παρουσία τοῦ Πνεύματος στὸν κόσμο, ἡ πατερικὴ γραφίδα ποικίλλει σὲ λεκτικὰ σχήματα, ὅπως: «τὸ προϊέναι, τὸ προέρχεσθαι, τὸ ἐκφαίνεσθαι, τὸ ἐκλάμπειν, τὸ ἀναπηγάζειν, τὸ πεφηνέναι, τὸ χορηγεῖσθαι, τὸ δίδοσθαι, τὸ πέμπεσθαι, τὸ ἀποστέλλεσθαι, τὸ ἐκχεῖσθαι καὶ τοιαῦτ' ἕτερα»²⁷. Τὰ λεκτικὰ αὐτὰ σχήματα χρησιμοποιοῦνται καὶ γιὰ τὸν Υἱό, χωρὶς νὰ προκαλεῖται κάποιου εἶδους σύγχυση, διότι διακρίνουν σαφῶς τὴν ἀίδια προέλευση ἀπὸ τὸ πέμπεσθαι. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Ἄνθιμος: «αὗται γὰρ αἱ φωναὶ πᾶσαι γράφονται παρὰ τῶν ἡμετέρων ἀγίων πατέρων περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἀπλῶς ἐπὶ τε τοῦ πατρὸς καὶ ἐπὶ τοῦ υἱοῦ, ἡ δὲ φωνὴ τῆς ἐκπορεύσεως ὡς δηλοῦσα τὴν ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς τοῦ πνεύματος ὑπαρξίν οὐδέποτε εὔρηται ἐν πᾶσι τοῖς τῶν ἀγίων συγγράμμασιν ἐπὶ τοῦ υἱοῦ».²⁸

Ὁ Ἄνθιμος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποδεικνύεται διαλεκτικὸς πρὸς τοὺς Πατέρες τῆς Δύσεως. Ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ κρίνεται καλόπιστη, διότι βασίζεται στὴν ἐπισήμανση τῆς «στενότητος τῆς γλώσσης». Δηλαδή, ἡ «στενότητα» τῆς λατινικῆς γλώσσας δυσχεραίνει τὴν κατανόηση τῆς «διττότητας» τῆς προόδου τοῦ Πνεύματος. Συνεπῶς, γιὰ τὸν Ἄνθιμο ἡ διατύπωση τῆς λατινικῆς θεολογίας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ (*filioque*) ἐντοπίζεται σὲ γλωσσικὸ ἐπίπεδο καὶ συγκεκριμένα στὴ δυσκολία τῆς ἀπόδοσης τῶν Βιβλικῶν κειμένων ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν στὴ λατινικὴ γλῶσσα. Ἡ συνεπής, ὡς ἐκ τούτου, ἐμμονὴ τῶν Λατίνων στὴν ἐσφαλμένη γλωσσικὴ κατανόηση ὁδήγησε, κατὰ τὸν Ἄνθιμο, στὴν ἀνάπτυξη μιᾶς ὄχι ὀρθῆς ἐπιχειρηματολογίας, ἡ ὁποία δὲν διακρίνει τὴ διαφορὰ μεταξὺ θεολογίας καὶ οἰκονομίας

26. Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Λόγος ἀποδεικτικὸς Β'*, 58, *Συγγράμματα Α'*, ὁ.π., σ. 130²⁵-131¹⁸. Γιὰ τὶς προθέσεις «ἐκ» καὶ «διὰ» βλ. ἐνδεικτικὰ: Μ. Φαράντος, *Ἡ περὶ Θεοῦ ὀρθόδοξος διδασκαλία*, Ἀθήνα 1985, σ. 361-363· Χρυσόστομος Σαββάτος (νῦν μητρ. Μεσσηνίας), *Ἡ θεολογικὴ ὀρολογία καὶ προβληματικὴ τῆς πνευματολογίας Γρηγορίου Β' τοῦ Κυπρίου*, Κατερίνη 1997, σ. 214-228· Νικόλαος Ἰωαννίδης (ἀρχιμ.), «Τέσσερις ὁμοιδεάτες τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ ἡ διδασκαλία τους περὶ θείας οὐσίας καὶ ἀκτίστων ἐνεργειῶν καὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος», *ΕΕΘΣΠΑ* 35 (2000) 345-391.

27. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων*, σ. 37¹⁻³.

28. Ὁ.π., σ. 37⁴⁻⁷.

κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν χωρίων ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος («ὄν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν», «ἐκ τοῦ ἐμοῦ λήφεται», «τὸ ἐμφύσημα», «τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ»)²⁹.

Ὁ Ἄνθιμος στὸ σημεῖο αὐτὸ παραθέτει τὴν μεθοδολογικῶς ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν χωρίων, ἀντιστοιχώντας ἢ τοποθετώντας κάθε φράση στὸ ὀρθὸ θεολογικῶς πλαίσιο ἀναφορᾶς. Ἔτσι, ἐπισημαίνει ὅτι τὸ «πέμψω» ἐλέχθη γιὰ τὴν ἐν χρόνῳ ἀποστολὴ τοῦ Πνεύματος καὶ τὸ «λήφεται» δηλώνει μελλοντικὸ χρόνο, ἀσφαλῶς δὲ καὶ τὴν πηγὴ τῶν χαρισμάτων. Ὁ Κύριος, ἀφενὸς λέγει ὅτι «πάντα ὅσα ἔχει ὁ πατὴρ ἐμὰ ἐστὶ, διὰ τοῦτο εἶπον, ἐκ τοῦ ἐμοῦ λαμβάνει καὶ ἀναγγελεῖ ὑμῖν»³⁰ καὶ ἀφετέρου, ὅτι ἡ δική του διδασχὴ δὲν εἶναι δική του, ἀλλὰ τοῦ Πατρός, ὁ Ὅποιος τὸν ἀπέστειλε. Ἀφ' ἑαυτοῦ οὐδὲν λαλεῖ, ἀλλὰ ὅσα ἀναφέρει εἶναι ὅσα ἄκουσε ἀπὸ τὸν Θεὸ Πατέρα καὶ ὅσα διετάχθη νὰ πεῖ: «ἃ ἤκουσα παρὰ τοῦ πατρός μου, ἐκεῖνα εἶπον ὑμῖν καὶ ἐντολὴν ἔλαβον τί εἶπω καὶ τί λαλήσω»³¹. Συνεπῶς, τὸ «λήφεται» δηλώνει τὴν πηγὴ τῆς διδασχῆς, καθὼς καὶ τὸ ὅτι ἡ διδασχὴ εἶναι μόνο μία: αὐτὴ τοῦ Πατρός, ἡ ὁποία προσφέρεται στοὺς ἀνθρώπους. Δὲν λέγει ἄλλα ὁ Υἱὸς καὶ ἄλλα τὸ Πνεῦμα. Ἐφόσον εἶναι τῆς αὐτῆς οὐσίας, ἔχουν κοινὴ καὶ τὴ γνώμη καὶ τὴ θέληση. Δὲν δηλώνει τὸ «λήψεσθαι» τὴν ἐκπόρευση, διότι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσις ἐκπορευτοὶ θὰ ἦταν καὶ οἱ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι λαμβάνουν ἐκ τοῦ πληρώματος τοῦ Κυρίου (Ἰω. 1,16): «οὕτω γὰρ φησὶν ὁ Ἰωάννης ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντα (sic) ἐλάβομεν. Εἰ δὲ μὴ ἐκπορευτῶς οὗτοι τὴν ὑπαρξιν ἔχουσιν ἀπὸ τοῦ Κυρίου, οὐδὲ τὸ πνεῦμα ἐκπορεύεται ἀπ' αὐτοῦ, ὅτι λαμβάνει ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ»³². Τὸ «ἐμφύσημα» καὶ τὸ «λάβετε πνεῦμα ἅγιον» (Ἰω. 20,22), ἐπίσης, δὲν δηλώνουν τὴν ἐκπόρευση. Ὁ Υἱὸς εἶπε «πνεῦμα ἅγιον» καὶ ὄχι «τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον», δηλώνοντας τὴν προσφορὰ στοὺς Ἀποστόλους ἐνὸς χαρίσματος, δηλαδὴ τοῦ «λύειν καὶ δεσμεῖν ἁμαρτίας»³³. Περαιτέρω, ἐπειδὴ τὸ Πνεῦμα λέγεται Πνεῦμα Υἱοῦ, δὲν σημαίνει ὅτι ἐκπορεύεται ἀπὸ τὸν Υἱόν: «ἐπεὶ οὐ πᾶν τὸ τινοῦ καὶ ἐκ τινος»³⁴. Ἐνα πρᾶγμα ποὺ ἀνήκει σὲ κάποιον, δὲν σημαίνει καὶ ὅτι προέρχεται ἀπὸ αὐτόν: «ὁ ἀδελφός μου ἐμοῦ μὲν ἐστίν, ἀλλ'

29. Ὁ.π., σ. 37¹⁵⁻¹⁶.

30. Ὁ.π., σ. 37²⁰⁻²².

31. Ὁ.π., σ. 37²⁴⁻²⁵.

32. Ὁ.π., σ. 37³⁵⁻³⁸.

33. Ὁ.π., σ. 38²⁻⁴.

34. Ὁ.π., σ. 38⁸.

οὐκ ἐξ ἐμοῦ καὶ ὁ πατήρ μου ἐμοῦ μὲν ἐστίν, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἐμοῦ καὶ ὁ οἰκός μου καὶ πᾶν ὃ ἂν εἴποι τις»³⁵. Ἡ δήλωση τοῦ Χριστοῦ: «πάντα δ' ὅσα ἔχει ὁ πατήρ ἐμά ἐστίν»³⁶ δὲν ἐξυπονοεῖ καὶ τὴν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ ἀφορᾷ τὰ φυσικὰ τῆς θεότητος, τὰ ὅποια εἶναι κοινὰ στὰ τρία πρόσωπα (οὐσία, ἐνέργεια, θέληση)³⁷. Δὲν ἀφορᾷ τὰ ἴδια κάθε ὑπόστασης: σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση, ὁ Υἱὸς θὰ εἶχε (πέραν τοῦ ἐκπορευτοῦ, δηλαδή τοῦ «προβάλλειν» τὸ Πνεῦμα) τὸ γεννᾶν καὶ τὸ ἀναίτιον. Ὁ Χριστὸς ἔχει τὸ Πνεῦμα ὅχι ἐκ «μετοχῆς», ἀλλὰ ἐπειδὴ μένει πάντοτε σ' Αὐτόν. Τοῦτο ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι κατὰ φύσιν (καὶ ὅχι θέσει) Υἱός. Δηλαδή, ἐπειδὴ εἶναι τῆς ἰδίας οὐσίας τὰ πρόσωπα τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος καὶ ἐπειδὴ προέρχονται ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς, περιχωροῦν ἄλληλα (τὸ ἓνα τὸ ἄλλο). Συνεπῶς, τὰ ἀπαρέμφατα τῆς Γραφῆς: «προϊέναι καὶ προέρχεσθαι καὶ δίδοσθαι καὶ πέμπεσθαι καὶ ἀποστέλλεσθαι καὶ ἐκλάμπειν καὶ ἐκχεῖσθαι καὶ ἐκφαίνεσθαι καὶ πεφηνέναι καὶ ἀναπηγάζειν καὶ χορηγεῖσθαι διὰ τοῦ υἱοῦ καὶ παρὰ τοῦ υἱοῦ ἡμῖν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον»³⁸, δὲν δηλώνουν τὸν τρόπο τῆς αἰδίας ὑπαρξῆς τοῦ Πνεύματος, ἀλλά: α) τὴν πρὸς ἡμᾶς καὶ περὶ ἡμᾶς παρουσία Του, καὶ β) τὸ ὁμοούσιον Υἱοῦ καὶ Πνεύματος καί, ἐπίσης, ὅτι τὸ Πνεῦμα δὲν εἶναι ξένο τῆς θεότητος³⁹.

Συμπερασματικά, θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ Ἄνθιμος, διαθέτοντας πνευματικὴ εὐρύτητα καὶ περικοσμούμενος ἀπὸ χριστιανικὴ ἀγάπη, διδάσκει πῶς ἓνας ὀρθόδοξος ποιμενάρχης ὀφείλει νὰ διαλέγεται μὲ τοὺς ἑτεροδόξους. Ὁ Ἄνθιμος, δηλαδή, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, παραδίδει στοὺς Λατίνους ἓναν τρόπο ἐπιστροφῆς στὴν ἐνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς πορείας τοποθετεῖται στὴν κοινὴ θεολογία τῶν Πατέρων τῆς πρώτης χιλιετίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οἱ Ἑλληνες Πατέρες δὲν διδάσκουν τὴν ἐκπόρευση τοῦ Πνεύματος (τὴν ὑπαρκτικὴ του προέλευση) καὶ ἀπὸ τὸν Υἱὸ ἀλλὰ μόνον ἀπὸ τὸν Πατέρα. Ὡστόσο, καὶ οἱ Ρωμαῖοι ἤθελαν νὰ θεολογήσουν ὀρθῶς, σύμφωνα δηλαδή μὲ τὴ διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων. Ἐστίασαν τὴ θεολογικὴ διδασκαλία τους στὸ συμφυῆς τοῦ Πνεύματος μὲ τὸν Υἱό, στὴ θεότητα καὶ τὴν ἰσότητά Του μὲ τὸν Πατέ-

35. Ὁ.π., σ. 38⁸⁻¹⁰.

36. Ἰω. 16,15. Πβ. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων*, σ. 38¹³⁻¹⁴.

37. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων*, σ. 38¹⁴⁻¹⁵. Πβ. *Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*, σ. 96²⁴⁻²⁷.

38. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προόδων*, σ. 38³²⁻³⁵.

39. Πβ. *Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*, σ. 97²²-98⁶.

ρα, ἀλλὰ καὶ τὸν Υἱό, καθὼς δέχονταν ὅτι ὁ Χριστὸς θαυματουργοῦσε ὡς ὁμοούσιος πρὸς τὸ Πνεῦμα: «Καὶ οἱ Ῥωμαῖοι δὲ πατέρες τὸ αὐτὸ τοῖς ἡμετέροις ἐσκόπουν ὥστε καὶ τὸ πνεῦμα συμφυὲς τῷ υἱῷ δεῖξαι θεῶ καὶ τῷ πατρὶ ἴσῳ προαποδεδειγμένῳ, καὶ αὐθις τὸν Χριστὸν ὡς ἰδίου καὶ οὐκ ἄλλοτριῦ κατατὰ τὸν τῆς οὐσίας λόγον τῷ πνεύματι τὰς θεοσημίας τελεῖν». ⁴⁰ Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ Ἄνθιμος τονίζει ταυτόχρονα ὅτι ἡ ἐπιμονὴ τῶν Ῥωμαίων νὰ θεωροῦν τὸ Πνεῦμα ὡς ἐκπορευόμενο καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ πλήττει αὐτὴν ταύτην τὴν ἰσότητά του μὲ τὰ ἄλλα δύο πρόσωπα: «Εἰ οὖν καὶ ὁ υἱὸς τοῦ πνεύματος αἷτιος ἔσται καὶ μείζων τοῦ πνεύματος, ἐπεὶ τῷ αἰτίῳ μείζων ὁ πατὴρ τοῦ υἱοῦ, ἀλλὰ μείζονα (sic) τοῦ πνεύματος ὁ υἱός, εἰ καὶ ὁ υἱὸς σὺν τῷ πατρὶ θεαρχικοῦ προσώπου αἷτιος, ἴν' ἴσος ἦ τῷ πατρὶ, τούτου δὲ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἀμοιρεῖ, ἐκπίπτει καὶ τῆς ἰσότητος». ⁴¹ Περαιτέρω, εἰσάγει δύο ἀρχὲς στὴ θεότητα, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό: «Εἰ καὶ ὁ υἱὸς τοῦ πνεύματος αἷτιος, ἀρχὴ τὰ δύο πρόσωπα τοῦ ἑνός, ἢ καὶ δύο ἀρχαὶ καὶ πηγαὶ τῆς τοῦ πνεύματος ὑπερουσίῳ θεότητος ἀναφαίνονται». ⁴²

Οἱ προθέσεις τῶν Ῥωμαίων Πατέρων τῆς πρώτης χιλιετίας νὰ θεολογήσουν ὀρθῶς καὶ ἡ ἀπουσία φανερῆς ἐπιδιώξεώς τους νὰ διαδώσουν κάποια αἰρετικὴ διδασκαλία εἶναι ἐπίσης προφανεῖς. Ἡ ἐμμονή, ἐπομένως, τῶν Πατέρων τῆς Δύσεως, στὴ διδασκαλία ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ (*filioque*) ὀφείλεται στὴ γλωσσικὴ τους ἰδιαιτερότητα. Ὁ Ἄνθιμος ὑπονοεῖ στὴν παροῦσα συνάρτηση ὅτι οἱ πρὸ τοῦ Σχίσματος πρόγονοι τῶν Λατίνων Πατέρων ὑποστήριζαν ὅ,τι καὶ οἱ Ἑλληνας Πατέρες. Δίδαξαν τὴν ἴδια θεολογία, ὅτι ὁ Πατὴρ εἶναι ἡ πηγὴ, ἡ ρίζα καὶ ἡ αἰτία τῶν ὑποστάσεων τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος. Ἡ μόρφωση τοῦ Ἀνθίμου τοῦ ἐπιτρέπει νὰ δεχθεῖ ὅτι ὑπάρχουν περισσότεροι τοῦ ἑνός τρόποι, γιὰ νὰ καταλήξει κανεὶς σὲ ἓνα ὀρθὸ (ὀρθό-δοξο) θεολογικὸ συμπέρασμα.

Στὴ συνέχεια, ὁ Ἄνθιμος γίνεται ἀκόμη πιὸ τολμηρός, καθὼς ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσει ὁ ἴδιος τοὺς συγχρόνους του Λατίνους θεολόγους καὶ νὰ καταδείξει ὅτι ἐπὶ τῆς οὐσίας καὶ ἐκεῖνοι δέχονται ὅτι, ἔχοντας ὁ Υἱὸς τὸ εἶναι μόνον παρὰ τοῦ Πατρός, αὐτονοήτως καὶ ὅσα ἄλλα ἔχει, τὰ ἔχει ἀπὸ τὸν Πατέρα: «Εἰ δὲ τὸ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ οὐκ ἔχει, ἀλλὰ παρὰ τοῦ πατρὸς μόνου, δῆλον ὡς καὶ πάνθ' ὅσα ἔχει παρὰ μόνου

40. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προσόδων*, σ. 39⁹⁻¹².

41. *Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*, σ. 96³⁰⁻³⁵.

42. *Ὁ.π.*, σ. 97⁴⁻⁶.

τοῦ πατρὸς ἔχει». ⁴³ Συνεπῶς, καὶ τὸ Πνεῦμα, παρὰ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενο, «παρ' ἑαυτοῦ καὶ τοῦ πατρὸς δίδωσι καὶ πέμπει καὶ προχεῖ καὶ χορηγεῖ καὶ ἐκλάμπει καὶ ἐκφαίνει καὶ φανεροῖ καὶ πρόεισι» ⁴⁴. Τὰ ἐν λόγῳ ρήματα, ὡστόσο, δὲν μποροῦν χωρὶς πίστη νὰ δηλώσουν τὸν τρόπο ὑπαρξῆς (ἐκπόρευσης) τοῦ Πνεύματος. Ἔτσι, ὁ Ἄνθιμος ὑπονοεῖ, χωρὶς νὰ τὸ λέγει ρητῶς σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀφοῦ τὸ ἔχει ἤδη ἀναλυτικῶς ἐπισημάνει στὴν ἀρχὴ τοῦ Λόγου του, ὅτι, ἐφόσον τὰ συγκεκριμένα ρήματα σημειολογικὰ ἀδυνατοῦν νὰ ὑποδείξουν τὸν τρόπο τῆς αἰδίου ὑπάρξεως τοῦ Πνεύματος, δὲν δηλώνουν καὶ δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ δηλώσουν τὴν «ἐκπόρευση» ⁴⁵. Συνεπῶς, τὸ Πνεῦμα χορηγεῖται ἀπὸ τὸν Πατέρα ὡς ἐκπορευόμενο ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ πέμπεται ἐν χρόνῳ ἀπὸ τὸν Υἱὸ ὡς «ἀεὶ μένον ἐν αὐτῷ».

Ὁ Ἄνθιμος ἐπιμένει στὶς γλωσσικῆς-γραμματικῆς ἐπισημάνσεις του, οἱ ὁποῖες διακρίνουν τὴν ἐλληνικὴ ἀπὸ τὴ λατινικὴ διατύπωση: «Τέλος δὲ ἡμεῖς διαφόρως νοοῦμεν τὰ τε μετὰ τῶν ἄρθρων ἀπαγγελλόμενα καὶ ἅ τῶν ἄρθρων χωρὶς ἐν τε ταῖς κοιναῖς ὁμιλίαις καὶ ταῖς ἀγίαις Γραφαῖς· μετὰ γὰρ τοῦ ἄρθρου ὠρισμένον τι περιγράφομεν, δίχα δὲ ἄρθρου ἀόριστόν τι καὶ τῶν πολλῶν ἐν... οἱ δὲ ἀπὸ τῆς Ἑλληνίδος πρὸς τὴν Ρωμαίων γλῶσσαν μεταφέροντες τὴν Γραφὴν οὐκ ἐκ τοῦ ἐμοῦ γράφουσιν, ἀλλ' ἐξ ἐμοῦ, ὅτι τὸ τοῦ ἄρθρον ἐκείνη ἢ γλῶσσα οὐ δέχεται. Ὅπόσον δὲ διαφέρει τὸ ἐξ ἐμοῦ τοῦ ἐκ τοῦ ἐμοῦ οὐδένα οἶμαι τῶν τὴν ἡμετέραν καὶ Ἑλλήνων σοφίαν κὰν ἐκ μέρους εἰδόντων λανθάνειν· κείμενον γὰρ τὸ τοῦ κτητικὴν πρόδηλον δείκνυσιν τὴν ἐμοῦ ἀντωνυμίαν καὶ οὐ πρωτότυπον. Ὅθεν αὐτίκα νοεῖται ἢ ἐκ τοῦ ἐμοῦ πατρὸς ἢ ἐκ τοῦ ἐμοῦ λόγου ἢ ἐκ τοῦ ἐμοῦ θησαυροῦ. Τὸ δὲ ἐξ ἐμοῦ χώραν

43. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προσόδων*, σ. 39¹⁹⁻²¹.

44. *Ὁ.π.*, σ. 39²¹⁻²².

45. *Ὁ.π.*, σ. 39²⁵⁻³⁰: «Αὐτὸς δὲ οὐ καὶ παρ' ἑαυτοῦ τοῦτο, ἀλλὰ παρὰ μόνου τοῦ πατρὸς πρὸς αὐτὸν ἐκπορευόμενον ἔχει, ὅπερ ἐστὶν ὁ ἡμέτερος λόγος καὶ ὁ τρόπος τῆς ὑπάρξεως, ὁ ἰδιάζων τοῦ πνεύματος, ὃς μὴ συγγενώμενον τῷ γεννωμένῳ υἱῷ παρὰ τοῦ πατρὸς τὸ ἐν αὐτῷ ἐχώρισεν ἀεὶ μένον ἅγιον πνεῦμα δείκνυσιν, ὃν καὶ διὰ τῆς φωνῆς τοῦ ἐκπορευέσθαι ἢ αὐτοσοφία καὶ αὐτοαλήθεια ἡμᾶς ἐδίδαξε». Πέραν τῶν γλωσσικῶν ἰδιαιτεροτήτων, ὁ Ἄνθιμος θεωρεῖ ὅτι ἡ θεολογία τῆς ἐκπόρευσης τοῦ Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐδράζεται καὶ στὴν προσπάθεια τῆς Ρώμης νὰ προβάλει τὴν ἀποψή της γιὰ πρωτοκαθεδρία, ὅπου τὸ συγκεκριμένο αἶτημα συνοδεύεται ἀπὸ τὴν καινοτομία στὴν πίστη· τὸ διαφοροτικὸ δηλαδὴ καὶ διακριτὸ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης συνεπάγεται καὶ διαφοροτικὴ θεολογικὴ ἀντίληψη: «προφάσει τῶν πρωτείων καινοτομεῖν τὴν πίστιν καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τοῦτο λέγειν ἐκπορευέσθαι» (*Λόγος περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος*, σ. 98¹⁶⁻¹⁷).

ἔχει νοεῖσθαι τὸ τοῦ λέγοντος πρόσωπον ἀμφιβόλου τῆς ἀντωνυμίας κειμένης, διό ποτε ἐνδέχεται καὶ τὴν ἔννοιαν ἐν ταῖς μεταγλωττίσεσι φθεῖρεσθαι». ⁴⁶ Αὐτό, ὅμως, παρατηρεῖ δὲν εἶναι σφάλμα, ἀλλὰ συγγνωστὸ πρᾶγμα: «Τοῦτο δὲ οὐ τῆς γνώμης αὐτῶν ἔγκλημα, ἀλλὰ τῆς γλώττης, ὧν οὐδεμία φροντὶς ἡμῖν». ⁴⁷

Ὁ Ἄνθιμος διαγράφει, θὰ λέγαμε, μιὰ προσπάθεια ἐπιστροφῆς (Ἀνατολικῶν καὶ Δυτικῶν) στὴν ἐνότητα τῆς σχετικῆς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας⁴⁸, βασιζόμενος στὴν ἰδέα τῆς γλωσσικῆς ἀδυναμίας τῶν Λατίνων νὰ διακρίνουν, ἄρα καὶ νὰ κατανοήσουν, τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενο τῶν ποικίλων σημασιολογικῶν ἐννοιῶν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα στὴν προσπάθεια ἐκφορᾶς τοῦ δόγματος καὶ στὴ συνεπαγόμενη πραγματικὴ ἀδυναμία τους νὰ διακρίνουν τὸ μυστήριο τῆς Θεολογίας ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Θείας Οἰκονομίας. Τοῦτο πιστοποιεῖται ἰδιαίτερα στὴν προσπάθεια διατύπωσης τῆς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλίας. Ὁ Ἄνθιμος ἐντοπίζει τὸ πρόβλημα στὴν ἀδυναμία τῆς λατινικῆς γλώσσας καὶ ἀναδεικνύει τὸν φαῦλο κύκλο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ, ἴσως, ἐμπόδιο στὴν Ἐκκλησία τῶν Ρωμαίων νὰ βρεῖ δρόμο ἐπανόδου καὶ πορεία ἐπιστροφῆς στὴ χριστιανικὴ ἐνότητα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια ἀδυναμία, ἢ ὁποῖα προκάλεσε τὴν ἔριδα γύρω ἀπὸ τὴ δυσκολία νὰ κατανοηθεῖ ἢ πέμψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς τὸν κόσμον διὰ τοῦ Υἱοῦ, ὅσο καὶ τὸ ἀμέθεκτο τῆς Θείας οὐσίας σὲ σχέση καὶ ἀναφορὰ μὲ τὸ μεθεκτὸ τῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἁγίας Τριάδος⁴⁹.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι: α) ἡ περίοδος τοῦ Σχίσματος, τοῦ τραγικότερου συμβάντος στὴν ἱστορία τῆς ἐνότητος Ἐκκλησίας, καὶ β) οἱ ἐκατόμβες τῶν ἠθικῶν καὶ μαρτυρικῶν θυμάτων τῆς λατινοκρατίας, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων ὑπῆρξε καὶ ὁ ἅγιος Ἄνθιμος, ἀποτελοῦν παρελθόν, ὁ θεολογικὸς διάλογος τῶν δύο πλευρῶν γιὰ τὸν τρόπο ὑπαρξῆς καὶ ἐκπόρευσης τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συνεχίζεται. Τοῦτο σημαίνει ὅτι μποροῦν νὰ γίνουν σημαντικὰ βήματα προόδου πρὸς τὴν ἐνότητα Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἂν κατανοηθεῖ ὀρθῶς ὑπὸ τῶν Δυτικῶν τὸ μυστήριο τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Θεοῦ Πατρός.

46. *Περὶ τῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προσόδων*, σ. 40¹⁷⁻³⁵.

47. *Ὁ.π.*, σ. 40¹⁶⁻¹⁷.

48. Γιὰ τὴν ἐνωση τῶν δύο Ἐκκλησιῶν καὶ τὴν κατάσταση στὸ Βυζάντιο στὰ χρόνια ποὺ μελετοῦμε σὲ σχέση μὲ τὸν Ἄνθιμο, βλ. Γ. Παπάζογλου, «Ἄγνωστη ὁμιλία Ἀνθίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πάπα», ὁ.π., σ. 88.

49. Ν.Ε. Τζιράκης, ὁ.π., ὑπόσημ. 25.

